

5. Байтин М. І. О принципах и функциях права: новые моменты // Изв. высш. учебн. заведений. 2000. - № 3. - С. 12. - (Сер.: Правоведение).
6. Липинский Д. А. Соотношение функций права и функций юридической ответственности // Изв. высш. учебн. заведений. 2000. - № 3. - С. 144. - (Сер.: Правоведение).
7. Москаленко И. В. Методологические основы исследования и содержание информационной функции общих гражданско-правовых дефиниций // Право и образование. - 2004. - № 6. - С. 41.

УДК 347.41(477)

О.В. Ніколаєнко

КОНЦЕПЦІЯ ТА ПОНЯТТЯ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ, ЯКІ ВИНИКАЮТЬ ВНАСЛІДОК НАБУТТЯ АБО ЗБЕРЕЖЕННЯ МАЙНА БЕЗ ДОСТАТНЬОЇ ПРАВОВОЇ ПІДСТАВИ В ЦИВІЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ

Визначення концепції та поняття зобов'язань, які виникають внаслідок набуття або збереження майна без достатньої правової підстави, має як теоретичне, так і практичне значення, оскільки від цього залежить правильність тлумачення відповідних норм вітчизняного цивільного законодавства, що, у свою чергу, є визначальним фактором правильного формування судової практики і засобом забезпечення прав та інтересів учасників цивільних відносин.

Слід зазначити, що зазначені зобов'язання певною мірою вже були предметом дослідження у вітчизняній правовій науці [1]. Однак, у них не піддавалися спеціальному аналізу ні поняття, ані, тим більше, концепція цих зобов'язань, що й зумовлює доцільність спеціальної наукової розвідки у цьому напрямку.

Законодавча концепція зобов'язань, які виникають внаслідок набуття або збереження майна без достатньої правової підстави, відображена у главі 83 Цивільного кодексу України, прийнятому 16 січня 2003 р. [2], котра називається "Набуття, збереження майна без достатньої правової підстави".

У зв'язку з таким найменуванням відповідної глави ЦК України варто зазначити, що воно, очевидно, є виправданим і більш точним з теоретичної точки зору, ніж інший поширений термін "безпідставне збагачення". Як слушно зазначалося у вітчизняній літературі, "збагачення" у буквальному розумінні тут могло й не бути [3].

Разом із тим, і запропоноване в ЦК України позначення "Набуття або збереження майна без достатньої правової підстави" не можна визнати абсолютно вдалим для найменування зобов'язань, які є предметом нашого дослідження, оскільки норми глави 83 ЦК України фактично передбачають можливість виникнення недоговірних зобов'язань двох видів: 1) зобов'язань, які виникають внаслідок набуття майна без достатньої правової підстави за рахунок іншої особи (потерпілого); 2) зобов'язань, які виникають внаслідок збереження майна без достатньої правової підстави за рахунок іншої особи (потерпілого).

У зв'язку з цим здається доцільним при науковому аналізі користуватися як узагальненим терміном "безпідставне збагачення" (маючи при цьому на увазі певну його умовність), так і спеціальними термінами "зобов'язання, які виника-

ють внаслідок набуття майна без достатньої правової підстави за рахунок іншої особи (потерпілого)” та “зобов’язання, які виникають внаслідок збереження майна без достатньої правової підстави за рахунок іншої особи (потерпілого)”.

Починаючи характеристику зазначених зобов’язань, передусім варто звернути увагу на те, що норми глави 83 ЦК України не містять визначення зобов’язань, які виникають внаслідок набуття або збереження майна без достатньої правової підстави, а обмежуються загальною характеристикою відносин, що виникають при цьому та вказують на наслідки такого набуття або збереження майна.

Загальне правило, закріплене в частині першій ст. 1212 ЦК України, виглядає таким чином: особа, котра набула майно або зберегла його у себе за рахунок іншої особи (потерпілого) без достатньої правової підстави (безпідставно набуте майно), зобов’язана повернути потерпілому це майно. Особа зобов’язана повернути майно і тоді, коли підстава, на якій воно було набуте, згодом відпала.

Зазначене правило доповнене вказівкою частини другої ст. 1212 ЦК України на те, що положення цієї глави застосовуються незалежно від того, чи безпідставне набуття або збереження майна було результатом поведінки набувача майна, потерпілого, інших осіб чи наслідком події.

Аналіз наведеної норми ЦК України дозволяє, на нашу думку, виокремити такі ознаки зобов’язань, які виникають внаслідок набуття або збереження майна без достатньої правової підстави, у цивільному законодавстві України.

По-перше, повинне мати місце “збагачення”, тобто прирощення або збереження майна на боці певного суб’єкта цивільних відносин (його можна з деякою мірою умовності називати “набувачем”. Умовність полягає в тому, що така особа у процесі “збагачення” може не лише “набувати”, але й “зберігати” майно). Оскільки закон не встановлює спеціальних застережень, то таким суб’єктом можуть виступати будь-які учасники цивільних відносин – фізичні та юридичні особи, а також суб’єкти публічного права відповідно до ст. 2 ЦК України [4].

По-друге, згадане “збагачення” (набуття або збереження майна) має відбутися за рахунок іншої особи (потерпілого). Оскільки і в цьому разі законом не встановлено спеціальних застережень, то потерпілими також можуть визнаватися як фізичні, так юридичні особи, держава Україна, автономна Республіка Крим, територіальні громади та інші суб’єкти публічного права (ст. 2 ЦК України).

Вираз “за рахунок іншої особи”, використаний у ЦК України, означає, що одночасно мають відбуватися два процеси: придбання або збереження майна однією особою (набувачем) і втрата майна іншою особою (потерпілим). Одержання майна може полягати не тільки в придбанні предметів матеріального світу, але й в набутті зобов’язальних прав (наприклад, права вимоги).

По-третє, набуття або збереження майна однією особою за рахунок іншої особи (потерпілого) відбувається “без достатньої правової підстави”.

По-четверте, не має юридичного значення причина, з якої відбулося “збагачення”, тобто набуття або збереження майна однією особою (набувачем) за рахунок іншої особи (потерпілого)

Як впливає з положень частини другої ст. 1212 ЦК України, норми його глави 83 застосовуються незалежно від того, чи безпідставне набуття або збережен-

ня майна було результатом поведінки набувача майна (протиправне присвоєння чужого майна), самого потерпілого (наприклад, мешканець комунальної квартири помилково оплачує комунальні послуги за сусідів), інших осіб (помилкове повернення боргу не кредитору, а члену його сім'ї) чи наслідком події (внаслідок поєнени майно з подвір'я потерпілої особи вода переносить у двір сусіда) тощо.

Звідси впливає також той висновок, що у випадках, коли безпідставне набуття або збереження майна було результатом поведінки набувача майна, суб'єктивне ставлення останнього до такого набуття або збереження майна правового значення не має.

Як в кожному зобов'язанні, у зобов'язаннях, які виникають у зв'язку з набуттям або збереженням майна без достатньої правової підстави, є дві сторони кредитор та боржник. Кредитором є особа, за рахунок якої було безпідставно збережене або набуто майно (потерпілий). Боржником є особа, яка безпідставно набула або зберегла майно (набувач).

На відміну від раніше чинного законодавства, котре передбачало своєрідне "заміщення" фігури потерпілого державою, яка набувала прав кредитора (додаткового потерпілого) у випадках, передбачених ст. 470 ЦК УРСР 1963 р., норми глави 83 ЦК України ґрунтуються на тих засадах, що кредитором є саме потерпілий.

З урахуванням викладених ознак можна спробувати дати визначення зобов'язань, які виникають у зв'язку з набуттям, збереженням майна без достатньої правової підстави.

Слід зазначити, що, можливо, внаслідок певної незручності законодавчої термінології у цій сфері, їх визначення дають зовсім не всі автори, часом обмежуючись викладом загальних положень останніх [5] або, спираючись на легальні формулювання відповідної норми Цивільного кодексу як на підставу аналізу ознак відповідних зобов'язань, характеризують ці ознаки [6].

Іноді пропонуються доволі лаконічні визначення.

Так, І. Краско визначає зобов'язання, які виникають у зв'язку з набуттям або збереженням майна без достатньої правової підстави, як цивільні правовідносини, згідно з якими боржник повинен повернути кредиторові майно, яке він одержав без належної підстави еквівалентно реально отриманій вигоді [7].

Відмічаючи як позитивну якість, стислість запропонованого визначення, слід разом із тим звернути увагу й на такі недоліки, як відсутність вказівки на те, хто виступає як боржник та кредитор, нечіткість виразу "без належної підстави" (виникає питання, чи достатньо тут морально-етичної підстави, оскільки відсутня згадка про "правову підставу") тощо.

Певною мірою зазначені недоліки властиві й визначенню зобов'язань, які виникають у зв'язку з набуттям або збереженням майна без достатньої правової підстави, яке запропонувала І.Є. Берестова, котра при дефініції фактично обмежується вказівкою на те, що "в силу цього зобов'язання особа, яка одержала (набула) або зберегла майно за рахунок іншої особи без достатньої правової підстави, встановленої законом або договором, зобов'язана повернути безпідставно набуто або збережене майно потерпілій особі" [8].

Щоправда, на відміну від першого визначення у другому випадку йдеться про відсутність саме “правової підстави”. Проте далі авторка чомусь обмежує коло джерел “правової підстави” законом та договором, у зв'язку з цим виникає питання про відповідність цього визначення положенням глави 1 ЦК України, зокрема, ст. 4, 7 ЦК України та про межі трактування поняття “правова підстава”.

Однак, в науковій та навчальній юридичній літературі мали місце й спроби дати більш ґрунтовне та широке визначення зобов'язань, які виникають у зв'язку з набуттям або збереженням майна без достатньої правової підстави.

При цьому нерідко використовувалася методика запозичення елементів описової частини відповідної норми Цивільного кодексу з деталізацією або поширювальним тлумаченням окремих її положень.

Наприклад, В. І. Чернишов запропонував визначення зобов'язання з безпідставного набуття або збереження майна як таких правових відносин, за якими одна особа (набувач), котра без провини зі свого боку (добросовісно) отримала безоплатно майнову вигоду за рахунок іншої особи (потерпілого) за відсутності правових підстав, прямо встановлених законом, адміністративним актом, або таких, що впливають із сутності зобов'язання, яке ґрунтується на правочині чи іншому юридичному факті, повинна повернути останній безпідставно набуте майно [9].

При певних позитивних рисах такого визначення його, на нашу думку, навряд чи можна визнати прийнятним внаслідок недостатньо обґрунтованого акцентування на типовості відсутності провини з боку набувача, добросовісності набуття або збереження ним майна.

Але підстав для таких акцентів не давало ні раніше чинне радянське цивільне законодавство (ст. 473 ЦК РРФСР, ст. 474 ЦК Туркменської РСР, ст. 469 ЦК УРСР та ін.), ані цивільне законодавство інших країн (ст. 55-59 Закону Народної Республіки Болгарії „Про зобов'язання та договори” [10], ст. 1493-1496 ЦК Квбеку, § 812 Німецького цивільного кодексу). Більш того, в законодавстві та цивілістичній доктрині деяких країн особливо підкреслювалося, що безпідставне збагачення можливе в результаті як добросовісних, так і недобросовісних дій набувача [11].

Не дають підстав для введення вказівки на добросовісність набувача в дефініцію зобов'язань, які виникають у зв'язку з набуттям або збереженням майна без достатньої правової підстави, й сучасне бачення сутності цього інституту, відображене в цивілістичній доктрині та новітньому цивільному законодавстві багатьох країн, в тому числі тих, де оновлення концепції цивільного законодавства відбувалося на тому самому підґрунті, що і в нашій державі (ст. 1212 ЦК України, ст. 976, 978, 984 ЦК Грузії, ст. 2369, 2380 ЦК Латвійської Республіки, ст. 1102 ЦК Російської Федерації та ін.).

Очевидно, з цих міркувань вказівка на відсутність провини, добросовісність набувача, як правило, й не включається до інших визначень зазначених зобов'язань, навіть, якщо вони формулюються на схожих методологічних засадах.

Разом із тим, й інші дефініції, запропоновані в спеціальних дослідженнях зобов'язань, які виникають у зв'язку з набуттям або збереженням майна без достатньої правової підстави, не позбавлені недоліків.

Так, пропонуючи дещо подібне у загальних рисах до проаналізованого вище визначення зобов'язань, які виникають у зв'язку з набуттям або збереженням майна без достатньої правової підстави, О.А. Шамшов наголошує на ідеологічних та морально-етичних аспектах зазначених відносин. Внаслідок особливостей цього підходу його дефініція зазначених зобов'язань виглядає таким чином: зобов'язання з безпідставного набуття або збереження майна – це цивільні правові відносини, внаслідок якого боржник зобов'язаний видати майно, що відповідає реально набутій ним вигоді, кредитор (особі, за рахунок якої виникло набуття, або державі), оскільки це набуття не відповідає (або перестає відповідати) цілям соціалістичного права або вимогам соціалістичної моралі [12].

Як здається, наведене визначення не потребує спеціального критичного аналізу, оскільки тісно пов'язане його автором з певною правовою і політичною системою і тими специфічними правовими рішеннями, які існували в радянському цивільному законодавстві (можливість стягнення “безпідставного збагачення” за певних умов в прибуток держави, що надавало відповідним відносинам виразний відтінок публічності).

Оцінюючи в цілому ситуацію стосовно визначення зобов'язань, які є предметом даного дослідження, можна, як здається, дійти висновку, що відсутності прийнятних орієнтирів у цій галузі значною мірою сприяла й та обставина, що законодавець теж уникав та й досі уникає дефініції стосовно зобов'язань, які виникають у зв'язку з набуттям або збереженням майна без достатньої правової підстави, на що слушно зверталася увага в працях, спеціально присвячених питанням методології зобов'язань [13].

Перевіряючи під таким кутом зору підхід до вирішення цього питання, відображений в концепції цивільного законодавства України, можна зазначити, що в нормах глави 83 ЦК України визначення зобов'язань, які виникають у зв'язку з набуттям, збереженням майна без достатньої правової підстави, також відсутні.

На перший погляд, можна припустити, що таким визначенням фактично є формулювання першого речення частини першої ст. 1212 ЦК України, яке виглядає таким чином: “Особа, яка набула майно або зберегла його у себе за рахунок іншої особи (потерпілого) без достатньої правової підстави (безпідставно набуте майно), зобов'язана повернути потерпілому це майно”.

Здається, що на цьому підґрунті дефініція зобов'язань, які нас цікавлять, могла б виглядати таким чином:

“Зобов'язання, які виникають у зв'язку з набуттям або збереженням майна без достатньої правової підстави, – це правовідносини, внаслідок котрих особа, яка набула майно або зберегла його у себе за рахунок іншої особи (потерпілого) без достатньої правової підстави (безпідставно набуте майно), зобов'язана повернути потерпілому це майно”.

Проте, зовнішня стрункість і лаконічність такого, здавалося б очевидного, визначення зобов'язань, які виникають у зв'язку з набуттям або збереженням майна без достатньої правової підстави, відразу ж ставиться під сумнів наступним реченням цієї самої частини ст. 1212 ЦК України: “Особа зобов'язана повернути майно і тоді, коли підстава, на якій воно набуто, згодом відпала”. Адже

наявність такого уточнюючого доповнення робить необхідним введення його в також і в загальне визначення зобов'язань, оскільки йдеться про ситуацію, котра не охоплюється запропонованою характеристикою цього інституту.

Крім того, у дефініції зобов'язань, які виникають у зв'язку з набуттям або збереженням майна без достатньої правової підстави, має бути врахована й та обставина, що вираз “повернути потерпілому це майно” є неточним.

По-перше, тому, що такий вираз не відображає адекватно відносин сторін, які виникають при безпідставному збереженні майна. Оскільки при збереженні майна не відбувається перехід останнього від потерпілого до набувача, то останній не може повернути саме “це майно”. Отже, може йтися лише про відшкодування вартості майна, збереженого без достатніх правових підстав.

По-друге, вираз “повернути потерпілому це майно” є неточним ще й тому, що навіть у тих випадках, коли відбувається набуття майна без достатньої правової підстави, можливість повернути його в натурі існує не завжди, оскільки отримане майно може бути знищене, наприклад спожите набувачем. Саме тому частина друга ст. 1213 ЦК України передбачає, що в разі неможливості повернути в натурі потерпілому безпідставно набуте майно відшкодовується його вартість, яка визначається на момент розгляду судом справи про повернення майна. Отже, й у таких випадках не може йтися про “повернення потерпілому цього майна”, а можливим є лише відшкодування його вартості.

З врахуванням викладеного вище, спростивши деякі ускладнені звороти, можна запропонувати таке визначення зобов'язань, котрі нас цікавлять.

“Зобов'язання, які виникають у зв'язку з набуттям або збереженням майна без достатньої правової підстави, – це такі правовідносини, в яких особа, що набула майно або зберегла його у себе за рахунок іншої особи (потерпілого) без достатньої правової підстави (або з підстави, яка згодом відпала), зобов'язана повернути потерпілому це майно або відшкодувати вартість набутого чи збереженого майна”.

ЛІТЕРАТУРА

1. Берестова І. Безпідставне збагачення і договірні зобов'язання // Вісник прокуратури. – 2003. – № 5. – С. 98-102; Берестова І. Інститут безпідставного збагачення в країнах континентальної Європи: порівняльно-правовий апаліз // Право України. 2003. № 11. С. 93–97; Берестова І. Є. Суб'єктивні умови виникнення зобов'язань з безпідставного збагачення // Вісник Хмельницького ін-ту регіонального управління та права. Хмельницький, 2002. № 2. С. 207-210.
2. Далі – ЦК України.
3. Гордон М. В. Радянське цивільне право. Частина друга. 2-е вид. – Х.: Вид-во Харківського ун-ту. 1966. – С. 251.
4. Цивільний кодекс України: Коментар / За ред. Є. О. Харитопова, О. М. Калітенко. – Х.: ТОВ “Одіссей”, 2003. – С. 8.
5. Гордон М. В. Вказ. твір. – С. 251 – 253.
6. Рясенцев В. А. Обязательства из так называемого неосновательного обогащения в советском гражданском праве // Учен. зап. МГУ. Тр. юрид. фак., 1949. Кн. 3. Вып. 144. С. 88-89.
7. Красько И. Неосновательное приобретение и сбережение имущества // Бизнес. 1999. 15 марта. – № 11 (322).
8. Цивільне право України: Павч. посіб. / За заг. ред. І. А. Бірюкова, Ю. О. Заїки. – К.: Істина, 2004. – С. 202.
9. Чернышев В. И. Обязательства из неосновательного приобретения или сбережения имущества: Учебное пособие. – Ярославль: Ярослав. гос. ун-т, 1977.- С. 79. Порівн.: Руденченко Н. А. Обя-

- зательства, возникающие из неосновательного приобретения или сбережения имущества: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. М., 1974. - С. 8-9.
10. Див., також: Големинов Ч. Неосновательно обогащение (гражданско-правови аспекти) - София: Феня, 1998. - С. 24-28.
 11. Див., наприклад: § 452 ЦК ЧССР. Див.: Вагацума С., Ариидзуми Т. Гражданское право Японии: Пер. с япон. В. В. Батуренко / Под ред. Р. О. Халфиной. - М.: "Прогресс", 1983. - В 2-х кн. - Кн. 2. - С. 130.
 12. Шампов А. А. Обязательства из неосновательного приобретения или сбережения имущества: Учебное пособие. - Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1975. - С. 5.
 13. Див., наприклад: Фогельсон Ю. Б. Избранные вопросы общей теории обязательств: Курс лекций. М.: Юристъ, 2001. - С. 132-133.

УДК 347.453.3

О.С. Омельчук

ДО ВИЗНАЧЕННЯ ОБСЯГУ ПОНЯТТЯ "ЗМІНА ДОГОВОРУ НАЙМА ЖИТЛА"

Житлова проблема в нашій країні залишається гострою. Ситуація в цій сфері навіть загострилася, що пояснюється неможливістю забезпечення значної кількості бажаючих громадян житлом за рахунок громадських фондів, наявністю проблем, пов'язаних з приватизацією житла, високою вартістю будівництва індивідуального житла, випадками зловживання та шахрайства у сфері будівництва житла за рахунок коштів населення (сумнозвісна справа "Елітцентру" в Києві) тощо.

На тлі зазначених змін протягом останнього десятиріччя відбулися також істотні зрушення у розумінні права громадян на житло та визначення напрямів його реалізації.

Зокрема, у "Концепції державної житлової політики" [1] були визначені основні напрями реалізації права громадян України на житло. Зокрема, це створення умов, за яких кожен громадянин вільно, на вибір, відповідно до своїх потреб і можливостей зміг би спорудити житло, придбати його у власність, узяти в оренду, забезпечення житлом за рахунок державного та громадського фонду головним чином соціально незахищених громадян і тих, які перебували до цього тривалий час на квартирному обліку.

Ці нові підходи знайшли відображення й у прийнятій 28 червня 1996 р. Конституції України, ст. 47 якої передбачає: "Кожний має право на житло. Держава створює умови, за яких кожен громадянин буде мати можливість побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду.

Громадянам, що потребують соціального захисту, житло надається державою й органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них плату відповідно до закону.

Ніхто не може бути примусово позбавлений житла інакше як на підставі закону за рішенням суду".